

УДК: 159.922.763–159.98/37.013

orcid.org/0000-0002-7403-4700

orcid.org/0000-0001-5057-4828

orcid.org/0000-0001-7767-8352

orcid.org/0000-0002-0934-7161

orcid.org/0000-0002-1133-9136

doi.org/10.5281/zenodo.1184274

Т.М. Єльчанинова, Є.В. Підчасов,
Є.О. Зіза, Л.А. Карлашова, І.В. Філіппська
Національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди; загальноосвітня школа
I-III ступенів № 84, м. Харків

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО ВИЯВЛЕННЯ ТА ПРОФІЛАКТИКИ ПРОЯВІВ БУЛІНГУ СЕРЕД УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті обґрунтовано актуальність проблеми, розкрито сутність, особливості, етапи розвитку та ролі учасників булінгу. Визначена роль підготовки педагогічних працівників в процесі профілактики та вирішення булінг-ситуацій. Представлено структуру семінару-тренінгу для вчителів, як складової частини шкільної антибулінгової програми.

Ключові слова: насилля, булінг, освітнє середовище, суб'єкти освітнього середовища, учасники булінгу: «жертва», «кривдник», «свідок/спостерігач», психологічна профілактика.

**Т.Н. Ельчанинова, Е.В. Подчасов, Е.А. Зиза,
Л.А. Карлашова, И.В. Филиппская**

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА ПЕДАГОГОВ К ВЫЯВЛЕНИЮ И ПРОФИЛАКТИКЕ ПРОЯВЛЕНИЙ БУЛЛИНГА СРЕДИ УЧАЩЕЙСЯ МОЛОДЕЖИ

В статье обоснована актуальность проблемы, раскрыты сущность, особенности, этапы развития и роли участников буллинга. Определена роль подготовки педагогических работников в процессе профилактики и решения буллинг-ситуаций. Представлена структура семинара-тренинга для учителей, как составной части школьной антибуллинговой программы.

Ключевые слова: насилие, буллинг, образовательная среда, субъекты образовательной среды, участники буллинга: «жертва», «обидчик», «свидетель/наблюдатель», психологическая профилактика.

**T. Yelchaninova, Ye. Pidchasov, Ye. Ziza, L. Karlashova, I. Filippska
PSYCHOLOGICAL TRAINING OF TEACHERS FOR IDENTIFICATION AND PRE-
VENTION OF MANIFESTATIONS OF BULLYING AMONG THE STUDYING
YOUTH**

In article the relevance of a problem is proved, essence, features, stages of development and roles of participants of bullying are revealed. The role of training of pedagogical workers in the course of prevention and the decision bullying-situations is defined. The structure of a seminar-training for teachers as component of the school anti-bullying program is presented.

Keywords: violence, bullying, educational environment, subjects of educational environments, participants of bullying: "victim", "offender", "witness/observer", psychological prevention.

Постановка проблеми. Явище булінгу, нажаль, набуло поширення в сучасній школі, але до сьогодні його не було прийнято обговорювати ні суспільством взагалі ні психолого-педагогічною спільнотою зокрема; його замовчували та рідко афішували випадки фізичних або психологічних знущань. Наразі булінг стає все більше соціально небезпечним. Це пов'язано з тим, що він призводить до травмування психіки усіх його учасників й може стати причиною стійких патологічних порушень, різноманітних комплексів, а у край жорстокому варіанті стати причиною виникнення соціально-небезпечних форм поведінки залежного, насильницького чи суїцидального характеру. Нажаль феномен булінгу не може припинитися сам по собі, він потребує втручання й роботи з ним.

Булінг бере свій початок у підлітковому віці, коли основною сферою діяльності дітей є навчання у школі, а провідною діяльністю є спілкування. В освітньому середовищі він здатен руйнувати безпеку цього середовища і негативним чином позначатися на розвитку особистості, яка навчається, та на побудові стосунків між суб'єктами освітнього процесу. Вважається, що саме вчитель, як головний керівник педагогічного процесу, здатен своєчасно виявити та оцінити проблемну ситуацію, яка розвивається, та запобігти насильству у дитячому шкільному колективі.

Одним з пріоритетних завдань в розробці цієї проблематики постає вирішення проблеми психолого-педагогічної компетентності педагогічних працівників у виявленні та диференціації ознак булінгу, оскільки вони вчасно не виявляють чи навіть ускладнюють ситуацію своїми діями. Вони можуть вносити вклад у виникнення булінгу через такі *фактори* як: *ігнорування чи невміння* розпізнавати процеси, що відбуваються у дитячому середовищі; *делегування* влади ініціатору цькування, *відмова* в наданні прямої допомоги жертві, наявність *недружньої атмосфери* в класі, *недбале ставлення та відсутність* довірливих стосунків між вчителем та учнями. Нажаль буває так, що педагогічні працівники не уявляють масштабів

поширення проблеми й не знають, як боротися з цим явищем. Ознайомлення з цим та аналіз поняття булінгу, його ознак, форм прояву, структури, основних учасників й причин розвитку, а також формування позиції, що володіння достатньою інформацією, допомагає вчасно звернути увагу та зреагувати, щоб попередити розвиток булінгу на ранніх етапах, тоді, коли він є найбільш слабким.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Термін булінг, як зазначає І.С. Кон, за останні 20 років став міжнародним соціально-психологічним і педагогічним терміном, який означає складну сукупність соціальних, психологічних і педагогічних проблем [3, 7, 20]. Хоча це слово достатньо нове, проте, явище, яке воно означає, відомо вже тривалий час та представляє собою одну з актуальних проблем сучасної молоді. Булінг досліджується вченими багатьох країн: США, Великої Британії, Канади, Норвегії, Фінляндії та ін. Вперше термін булінг (з англ. «bully» – хуліган, забіяка, грубіян, насильник; «bullying» – цькування, залякування, третирування) з'явився на початку 70-х рр. XX ст. у Скандинавії, де група дослідників вивчала явище насильства між дітьми в школі [7, 8, 15, 17].

На сьогоднішній день однозначного визначення цього терміну немає (І.С. Бердишев, І.С. Кон, О.М. Ожиева, К. Дьюкс, Х. Лейманн, Д.А. Лейн, К. Лоренц, Д. Олвеус, Д.П. Таттум) [9; 13; 17]. Психотерапевт І. Бердишев визначає булінг як свідоме, тривале насильство, що не носить характеру самозахисту й таке, що породжується однією або кількома людьми. На думку відомого соціолога І.С. Кона, булінг – це залякування, фізичний або психологічний терор, спрямований на те, щоб викликати в іншого страх і тим самим підкорити його собі. Т. Фалд, автор ресурсу в Інтернеті з назвою «Bully Online», називає булінгом регулярну, негативну поведінку однієї дитини стосовно іншої або до цілої групи дітей, що включає різні причіпки по дріб'язках, часто зовсім необґрунтовані, негативну оцінку роботи або відмову від якої-небудь оцінки, прагнення ізолювати дитину або групу дітей від інших, розпускання слухів і пліток [6].

Виходячи з аналізу наукової літератури та підходів психологів-практиків, ми використовуємо визначення вітчизняної дослідниці О.М. Ожиевої, де булінг, з психологічної точки зору, це *умисне, тривале, повторюване, фізичне або психологічне насильство, що не носить характер самозахисту і не санкціоноване нормативно-правовими та моральними актами з боку індивіда або групи, які мають певні переваги (фізичні, психологічні, адміністративні і т.д.) щодо іншого індивіда, і яке відбувається переважно в організованих колективах (школа, робота, армія, веб-спільнота) з певною особистою метою (наприклад, бажання заслужити авторитет, самоствердитись, принизити іншого тощо)* [13].

До основних характеристик булінгу можна віднести: *регулярність*

(тривалість та систематичність), *навмисну поведінку* (фізичне або психологічне насилля), *наявність спостерігачів* (цілісна ситуація включає в себе кривдника, жертву та спостерігачів), *направленість на одну й ту саму людину* (психологічно або фізично більш слабку) з *метою психологічного або фізичного тиску* й послаблення, а також обов'язкове підкріплення цих характеристик *агресивністю та негативізмом* [3; 5; 6; 14; 17; 18; 19 та ін.].

Теоретично булінг має дві основні форми прояву: *фізичний булінг* – умисні поштовхи, удари, стусани, побої, нанесення інших тілесних ушкоджень, дії сексуального характеру; *психологічний булінг* – насильство, пов'язане з дією на психіку, що завдає психологічну травму шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, пошкодження майна, вимагання, ізоляції, кіберцькування, тобто дії якими навмисно заподіюється емоційна невпевненість, напруження [13; 17; 18].

Аналізуючи явище булінгу варто чітко відрізнити його від звичайного конфлікту між однолітками. У конфлікті між однолітками спостерігається рівномірне розподілення сили, почуття відповідальності за наслідки, він з'являється нерегулярно час від часу з метою щось змінити у стосунках. Тоді як у булінгу сили розподілені нерівномірно, дії повторюються та мають цілеспрямований, свідомий, без докорів сумніння, характер, за поведінкою кривдника стоїть бажання влади чи отримання задоволення, вирішення проблеми учасниками не передбачається [1; 5; 6; 15]. Отже, відмінною рисою булінгу від простого конфлікту є нерівність сили та влади, тривалість та систематичність дій, що навмисно приводять жертву в стан, у якому вона не здатна ефективно захищатися від негативних дій [19].

Як зазначалось, явище булінгу бере свій початок у підлітковому віці, коли провідною діяльністю стає спілкування. В першу чергу це пов'язано з тим, що це вік соціалізації, входження у світ людської культури та суспільних цінностей. Для підлітків школа є основною моделлю соціального світу, виступає у ролі механізму, що здійснює первісну диференціацію суспільства, формує соціальний статус людини та допомагає адаптуватися до різних соціальних умов. Традиційний процес перебування в школі характеризується тривалістю та обов'язковістю. Тому соціалізація підлітка невід'ємно пов'язана із класом, в якому він навчається. А найважливішими відносинами стають стосунки з однолітками. Потреба в соціальних контактах є передумовою створення численних підліткових угруповань. В спілкуванні з ровесниками у підлітків формуються, по-перше, міжособистісні стосунки, в яких вони отримують підтримку і можуть досягати самовираження, а по-друге, реалізується потреба в суспільному визнанні їх соціальної значущості. Розвиток підлітка супроводжується постійним рів-

нянням на дорослого, адже він прагне діяти та виглядати як дорослий, мати його права і можливості. У спілкуванні з дорослим підліток завжди перебуває в позиції молодшого, тоді як у спілкуванні з ровесниками він рівноправний, тому в їх стосунках відбувається перебирання різноманітних соціальних ролей. Також для них природною реакцією є прояв агресії, яка є засобом перевірки власних сил та можливостей, статусу. Важливою для підлітка є думка про нього групи, до якої він належить, а також сам факт приналежності до певної групи додає йому впевненість в собі. Його положення та ті якості, які він набуває в колективі істотним чином впливають на його поведінкові мотиви, адже вони сприяють побудові нових взаємин з іншими та новому ставленню до самого себе, допомагають зрозуміти себе, своє призначення, дозволяють пережити почуття ризику і випробувати сили.

Важливим новоутворенням цього віку є почуття дорослості, яке проявляється як новий рівень домагань, що прогнозує майбутній стан, якого підліток фактично ще не досяг. Почуття дорослості вступає у суперечність з реальним статусом у школі та сім'ї, що провокує негативні форми самоствердження: якщо підліток неспроможний проявити себе і довести іншим свою дорослість загально визнаними нормами, тоді він намагається робити це будь-яким шляхом, іноді вдаючись до аморальних чи асоціальних вчинків та манер спілкування (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Д.Б. Ельконін, Ст. Холл), які при систематичному прояві можуть призвести до формування булінгу.

Отже, можна зробити висновок, що в цьому віці булінг обумовлений: провідною діяльністю – спілкуванням та взаємодією з однолітками, реакцією групування, розподілом ролей, самоствердженням та негативізмом. Він, є природною реакцією поведінки для підлітків, але в неприродний для соціуму спосіб.

Нажаль, діти, які піддаються цькуванню, отримують психологічну травму різного ступеня тяжкості, що призводить до небажаних наслідків, інколи аж до самогубства. Явище булінгу розповсюджене як серед хлопців, так і серед дівчат, хоча частіше до такої поведінки вдаються хлопці. Це цілісна ситуація, в яку включені кривдник, жертва і спостерігачі [1; 3; 5; 6; 14; 15; 17; 19 та ін.].

З психологічної точки зору, основа булінгу закладена в мотивацію кривдника, саме в якій й криється проблема. Кривдник зазвичай має неадекватно завищену чи конфліктну самооцінку. Він впевнений у своїй особливості та винятковості, що породжує почуття всездозволеності. Насамперед кривдники відчують сильну потребу панувати і підпорядковувати собі інших учнів, систематично цькувати слабших та створювати власні закони; вони імпульсивні та зухвалі, не відчують співчуття та агресивно

поводяться [3; 5; 14].

До основних факторів, що провокують агресивність і жорстокість можна віднести: індивідуальні особливості; попередній досвід життєдіяльності школярів, що включає в себе прояви власної агресивності і спостереження аналогічних проявів у найближчому оточенні; недостатній рівень розвитку комунікативних навичок, у тому числі відсутність прикладів і досвіду ненасильницьких взаємин; традиції шкільного середовища, що можуть провокувати і стимулювати жорстокість [11].

До основних причин булінгу відносять: заздрість, помсту, почуття неприязні, боротьбу за владу, отримання задоволення, нейтралізація суперника, самоствердження, прагнення бути в центрі уваги, прагнення здивувати, бажання принизити чи залякати, невміння толерантно ставитися до інших. Вважається, що людина яка поводить себе подібним чином є продуктом складних соціальних процесів, які через недосконале навчання і виховання, створюють антисоціальну особистість, схильну до агресивного маніпулювання іншими людьми, як правило, слабшими [5].

І. Лістер приділяє неабияку увагу позиції жертви булінгу, зазначаючи що всі постраждалі схильні відчувати сором і невпевненість у собі та вважають краще не повідомляти дорослим та близьким про знущання. До цієї категорії відносять достатньо неоднорідну групу дітей, які мають певні особливості, що можуть виступати як дратівливий чинник для кривдника [4; 8; 19]. Головною проблемою жертви є те, що її самосвідомість систематично піддається тиску, що в результаті може призводити до комплексу неповноцінності та різноманітних психологічних проблем. Таким чином, *основними рисами жертви* є чутливість, замкнутість, сором'язливість, тривожність, невпевненість, вони схильні до депресії, не мають близьких друзів та успішніше спілкуються з дорослими, не вміють чинити опір при стабільному цькуванні [5].

Також варто особливу увагу приділити спостерігачам, адже доведено (Келлі, 1990), що їх самооцінка помітно знижується, з'являються страхи, вони відчують небезпеку за власну гідність, займають позицію за типом «добре, що я не постраждав», вбачають єдиний вихід через приєднання до агресора, що виявляє їх почуття власного безсилля [8]. Зазвичай спостерігачами стають діти, які: бояться бути на місці жертви; дорожать своїми стосунками з кривдником; піддаються впливу сильніших; є безініціативними; сприймають цькування за розвагу та ін. Зазвичай спостерігачі на початку булінгу знаходяться на нейтральних чи протестних позиціях, але вході розвитку процесу наближаються до позиції кривдника. Це відбувається за законами психологічного захисту. Переживання цькування травмує не тільки жертву, а й спостерігачів. Коли допомога не приходить своєчасно ззовні, дитина захищається будь якими способами, при цьому час-

то відкидаючи людські якості: співчуття, гідність та жалість. Дитина не має у своєму досвіді ефективних способів протидії такому впливу, тому вирішити проблему булінгу може лише дорослий, який володіє достатнім досвідом соціальної взаємодії [5; 19].

Булінг є процесом, який має стадії свого розвитку: початок, розвиток, кульмінацію та завершення. С.В. Кривцова у своїй роботі описує так звану *спіраль* булінгу [5]:

I. Попередня фаза: констатація відмінності (наприклад, коли дитина сприймається як така, що не відповідає «нормі»; чи прийшов до класу новенький); сварка-конфлікт (час від часу відбуваються сварки, без виділення сильних чи слабих сторін, зусилля спрямовані на вирішення конфлікту); ворожнеча (виділяються сильні та слабкі сторони, сварки відбуваються регулярно, ситуації можуть повторюватися); самозахист (кожна з сторін конфлікту намагається себе захистити);

II. Фаза булінгу: зловживання (різноманітні за формою цькування зі сторони кривдника); зростаюча невпевненість жертви (жертва вважає, що все що вона робить є неправильним та через почуття сорому нікому не розповідає про випадки цькування);

III. Кульмінація булінгу: ізоляваність жертви (булінг переходить з активної до пасивної форми, коли він є найменш помітним для педагогів);

IV. Фаза уявної резистентності до булінгу: тривалий стрес (у жертви розвивається хронічний стрес з усіма його наслідками);

V. Просунута фаза булінгу: виключення жертви з спільноти (головне бажання кривдника – щоб жертва покинула їх клас, групу); хвороба жертви (симптоми стресу переростають у хворобу, яка частіше за все проявляється у вільний від школи час).

Ознайомлюючись з цією послідовною схемою розвитку булінгу варто розуміти, що *основна його причина ховається не стільки в особливостях жертви і навіть не в агресивності кривдника, а в характері стосунків між дітьми в колективі*. Також варто відмітити, що умови, які необхідні для появи та існування цькування включають не тільки наявність агресивних дітей, схильних до домінування, а й наявність певного середовища, в якому дорослі не відчують і не розуміють причин прояву цієї проблеми, не дають собі звіту про причини існування цькування та його наслідків як для жертви, так і для всього колективу. Булінг розвивається у тому випадку, коли відсутній контроль за поведінкою учнів на перервах та наявна позиція байдужості як зі сторони однолітків, так зі сторони педагогів [5].

Процес булінгу не може припинитися сам по собі, він потребує втручання й роботи з ним. Як наслідок булінгу ми можемо спостерігати збільшення кількості суїцидів серед дітей-жертв, які не витримали психоло-

гічного тиску або його відбиття на емоційному і соціальному розвитку, здоров'ї дитини. Отримані в шкільному віці психологічні травми можуть обернутися цілком серйозними дорослими проблемами. Фахівці вважають, що цькування в шкільні роки не проходить безслідно для всіх учасників, його наслідки позначаються майже на протязі всього життя людини. У кривдників формуються асоціальні риси, вони схильні до залежностей та надмірної тривожності й депресії, а колишнім жертвам важко побудувати стосунки з іншими людьми, довіряти їм й вільно поводитися у суспільстві [5; 10; 11]. Тому важливо попереджувати булінг на ранніх етапах, тоді, коли він є найбільш слабким, для надання своєчасної допомоги жертві та для вирішення цієї проблеми в групі дітей. Булінг можна зменшити об'єднавши зусилля, надаючи опір та систематично працюючи на всіх рівнях. Перші кроки до позаурочного контролю та профілактики негативної поведінки вже зроблено з боку правоохоронних органів України. Так, у навчальних закладах Києва, Одеси, Івано-Франківська, Дніпра, Львова з початку навчального року вже працюють штатні шкільні офіцери поліції (так звані в народі ШОПи, або шопери). «Це окремий проект відділу зв'язків з громадськістю який називається шкільний офіцер поліції, і це можливість надати дітям ті знання та зробити необхідну профілактику правопорушень та злочинів». Незабаром такі офіцери з'являться і в школах Харкова [12].

Мета статті – через розкриття структури та сутності булінгу актуалізувати та спрямовувати потребу педагогічних працівників своєчасно та усвідомлено реагувати й здійснювати психопрофілактику проявів булінгу серед учнівської молоді.

На основі теоретичного аналізу та ключових характеристик булінгу була розроблена програма профілактики та попередження проявів булінгу, що лягла в основу семінару-тренінгу для педагогічних працівників, які є суб'єктами соціального інституту (система шкільного навчання), де найчастіше проявляється булінг.

Виклад основного матеріалу. Стосунки між учнями, атмосфера в класі та в цілому в школі впливають не тільки на успішність навчання але і на психологічне здоров'я, соціальне благополуччя. Тому дітям необхідна підтримка з боку вчителів та припинення булінгу з їхньою допомогою. Саме в цьому полягає актуальність запровадження антибулінгової програми, в рамках якої був розроблений та впроваджений психологічний семінар-тренінг з профілактики та попередження булінгу, який спрямований на працівників школи – вчителів, психологів, соціальних педагогів та адміністрацію.

До кола проблем, на вирішення яких спрямований семінар-тренінг для педагогів, включено *недостатню психологічну компетентність педа-*

гога в ситуаціях булінгу та відсутність у нього знань про способи надання допомоги всім учасникам подібного конфлікту.

Реалізація семінару-тренінгу дозволить створити в школі безпечний психологічний простір. Аналіз ситуацій булінгу, умов та причин його незапобігання дає нам підстави вважати, що засобами запровадженого семінару-тренінгу можна досягти формування певних установок у кожного окремого члена педагогічного колективу, а також введення правил і норм які спрямовані на запобігання булінгу та кібербулінгу.

Семінар-тренінг розроблено для працівників школи – вчителів, психологів, соціальних педагогів, адміністрації. Проводиться протягом однієї зустрічі, час 2 – 2,5 години і дозволяє активізувати інтерес і мотивацію уваги до означеної проблеми. За необхідності він виступає базою для розширення роботи з даного напрямку.

Метою даної програми є формування навичок у людей, які безпосередньо є частиною освітнього процесу, своєчасно та усвідомлено реагувати й здійснювати психопрофілактику булінгу у середовищі учнівської молоді.

Задачі семінару-тренінгу:

- ознайомити учасників з ознаками та структурою булінгу;
- сформувати навички розрізняти булінг та звичайну агресію;
- ознайомити слухачів з мотивацією булерів та жертви;
- навчити стратегії «м'якого» припинення булінгу, якщо він не являється жорстокою формою, яка не потребує втручання поліції та інших громадських структур;
- розвинути педагогічну компетентність з цієї проблеми;
- підготовка педагогічного колективу для роботи з конфліктними ситуаціями та дітьми;
- виробити уміння сприяти поліпшенню соціального самопочуття дітей;
- сформувати навички усунення психотравмуючих і соціально небезпечних ситуацій у дитячому колективі.

Під час тренінгу використовується інтерактивне навчання, тобто навчання в процесі практики. Також учасникам забезпечується можливість активно спілкуватися не тільки з ведучими, але й між собою.

Семінар-тренінг реалізується в три етапи:

1 етап – інформаційний (вступна частина);

2 етап – практичний (основна частина);

3 етап – аналітичний (заклучна частина).

В ході реалізації на **першому етапі** відбувається залучення, активізація уваги учасників, огляд мети семінару та завдань, які стоять перед ведучими та учасниками, проводиться інформування щодо структури се-

мінару-тренінгу, дається визначення терміну «булінг», відмінності булінгу від інших агресивних форм поведінки, аналізуються ознаки булінгу. На цьому етапі залучають учасників в процес тренінгу, мотивують їх на роботу, пробуджують бажання бути активними за допомогою стимулювання групи до вербалізації власного досвіду, конкретних знань та вмінь. Управління процесом групової взаємодії відбувається за допомогою асертивної поведінки тренера, а саме: підтримки зорового контакту з учасниками тренінгу, впевненої пози та поведіння, дотримання контактної відстані, жестів, міміки та інтонації мовлення, підтримці діалогу тощо. Використовується структурний, інтенсивний збір думок учасників відносно даної проблеми, що дозволяє: активізувати всіх учасників, їх розумову активність; зібрати весь спектр думок та досвіду, для того, щоб сфокусувати увагу групи на тих висловах, які будуть ключовими (так би мовити епіграфом до теми семінару-тренінгу).

Головними надбаннями першого етапу семінару-тренінгу є інформування (конкретизація, поглиблення розуміння, уточнення булінг-проблематики), зміна установок, мотивування учасників. Тривалість першого етапу – 10-20 хвилин.

На *другому етапі* (основний блок семінару-тренінгу) учасників залучають до вирішення практичних завдань (1 – 1,5 години). Спираючись на мультимедійні засоби та абстрактну концептуалізацію, ведучі пропонують групі переглянути відеоматеріали та відповісти на запитання, розв'язання яких потребує логічного аналізу матеріалу, віднесення ситуації до теоретичної моделі булінгу та створення ситуації вирішення поставлених питань. Далі наведемо короткий опис відео-прикладів, що демонструвалися для аналізу і до яких були поставлені проблемні питання.

Відео № 1. Демонструється систематична агресивна поведінка хлопчика-булера та його друзів відносно свого однокласника. Наявні спостерігачі. Коротко розкривається система сімейних цінностей в родині кривдника (протягом ранку батьки жодного разу не звернулися до дитини, весь час знаходяться «в телефонному режимі», відразу відсікають спроби дитини почати розмову). Демонструється зміна поведіння кривдника від дому до школи.

Відео № 2. Представлено таку форму булінгу, як кібербулінг. Однолітками в Інтернеті та серед учнів школи було розповсюджене випадкове відео ймовірних статевих стосунків дівчини з коханим хлопцем, яке розповсюджується соціальними мережами. Таким чином вона стала об'єктом глузування серед своїх однолітків, однокласників та знайомих. Відображується емоційний стан жертви і поведіння кривдників і спостерігачів.

Відео № 3. Репрезентується агресивна поведінка підлітків. На відео відображена бійка серед хлопців на шкільному подвір'ї. Деякі діти висту-

пають спостерігачами бійки, дехто активно зазиває «бійців» до продовження дійства та ще кілька учнів знімають все на смартфоні.

Основними завданнями цього етапу є завдання за типом «мозкового штурму». За участі всієї групи застосовується метод відео-аналізу, в якому учасникам тренінгу пропонується: переглянути відео, на яких відображені три різні ситуації (фізичний булінг, агресія, кібербулінг), проаналізувати їх та відповісти на запитання, щодо їх сутності, ознак і наслідків. В ході цієї роботи, спираючись на раніше представлені визначення булінгу і його ознаки, відбувається формування у учасників семінару-тренінгу практичних навичок розпізнавання і вміння розрізняти такі психологічні явища, як агресія та прояви булінгової поведінки.

З боку учасників тренінгу відбувається навчання через спостереження та рефлексію, тобто осмислення власних дій через аналіз та структурування змісту представленої ведучими і групою інформації, обговорення проблеми, залучення досвіду членів тренінгової групи. У учасників з'являється можливість проявити креативність і творчість. Учасники усвідомлюють як впливає «булінгова» поведінка на оточуюче середовище (людей, їх взаємодію, взаємини), учасники аналізують, відстежують свої дії в подібних ситуаціях, щоб ефективно використовувати накопичений досвід. Ведучі мають змогу швидко виявити ступінь володіння та усвідомлення учасниками теоретичного матеріалу, підвищують впевненість учасників у тому, що вони можуть впоратися з проблемами, викликаними булінгом.

Після перегляду відео учасники семінару-тренінг планують подальші дії з нейтралізації та попередження булінгу у взаєминах між однолітками за допомогою активного експериментування. Учасники активно обговорюють та аналізують представлені у відеоматеріалах ситуації, доводять, обґрунтовують свої висновки, тим самим закріплюючи необхідні знання, намагаються змінити ситуації практичними засобами, щоб досягти позитивних результатів. В даному випадку відбувається формування та тренування навичок розв'язування проблемних ситуацій; допускається обговорення в малих групах.

Важливо, що інформація отримується від учасників, а не нав'язується ведучими як догма. Тому як тренінг має на увазі групову роботу, то важливим моментом стає пласт соціальних відношень учасників (всі вони педагоги, батьки, вихователі, дорослі), яким ведучі приділяють особливу увагу впродовж всього тренінгового заняття. Вони контролюють, підтримують позитивну психологічну атмосферу в колективі, атмосферу відкритості й відвертості, психологічної безпеки для учасників, що дозволяє учасникам активно висловлювати свої думки й припущення.

Учасників семінару-тренінгу повертають до відеоаналізу, щоб закріпити навички визначення причин поведінки дітей-кривдників. Ці знання

та вміння дають змогу педагогам побудувати систему корекції, профілактики та попередження булінгу.

Максимально поринувши в процес тренінгової взаємодії, ведучі семінару за допомогою абстрактної концептуалізації пропонують учасникам створити загальні поради, так званий алгоритм дій для профілактики та запобігання розвитку булінгу. Спираючись на алгоритм дій спрямованих на протидію булінгу, учасники семінару адаптують, розширюють рекомендації до ситуацій, що розглядалися раніше, якими можна було б користуватись в практичній педагогічній діяльності. Учасниками складається «карта» проблеми, виробляються взаєморозуміння та згода в групі відносно отриманого змісту проблеми та способів її вирішення, у тому числі спільних, обираються пріоритетні шляхи роботи. Таким чином досягається підвищення аналітичної активності групи, відбувається первинний аналіз проблем, визначаються цілі подальшої педагогічної роботи.

Під час другого етапу семінару-тренінгу учасники мають змогу скласти індивідуальні нотатки, якими вони можуть користуватися як у процесі заняття, так і в практичній діяльності. А саме про те, як розкрити неефективність такої поведінки, як показати дитину-жертву у вигідному світлі; як ефективно поговорити з переслідувачами, звернути їх увагу на почуття жертви. Зафіксували, які жертва може задавати кривднику питання в супротив його образ – такі, що не мають однозначної відповіді і мають за мету хоча б на якусь мить перервати заплановані дії («Тобі нічим зайнятися?», «Для чого це ти зробив», «Зараз ви смієтеся, а завтра хтось з вас може опинитися на моєму місці!») – звертаючись до спостерігачів).

На *третьому етапі* (аналітичному) (15-20 хвилин) відбувається процес рефлексії, узагальнення, систематизації отриманих знань педагогами. В ньому ведучі (психологи-тренери) разом з учасниками підводять підсумки здійсненої роботи, отримують зворотній зв'язок від групи з якою працювали, а саме отримують оцінку актуальності теми семінару, можливості застосування отриманих знань на практиці, їх інформаційну цінність.

Пропонований семінар-тренінг дозволяє учасникам впродовж обмеженого часу (2–2,5 годин) засвоїти необхідний об'єм інформації та закріпити її на практиці. На відміну від звичного лекційного представлення теорії, яке спрямоване лише на передачу інформації, даний семінар-тренінг включає в себе активні методи, які мають на меті практичне вироблення прикладних вмінь та навичок роботи в ймовірних ситуаціях булінгу.

Підводячи підсумки семінару-тренінгу ведучі демонструють ефективний прийом роботи з групою дітей, які задіяні у булінгу – прийом маркування «По одязі зустрічають» сутність якого полягає в підвищенні толе-

рантності серед членів однієї групи. Він спрямований на зміну установок учасників тренінгу, які знаходяться у ролі учасників віртуальних взаємин, виробляє певний «рецепт» ефективної роботи в професійній діяльності педагога. Він дозволяє так продемонструвати організацію простору в колективі, щоб педагоги (спираючись на власний професійний досвід) могли створювати новий «продукт» взаємин, який є рішенням реальних проблем булінгу. Використання прийому маркування дозволяє активізувати аналітичну, мисленнєву діяльність учасників семінару, зняти блоки та стереотипи, які можливо були сформовані раніше у невдалих спробах вирішити булінг-проблему. Тобто, застосування цього прийому дозволяє педагогу змінити характер ставлення дітей один до одного, а також показати механізми дії маркерів, в тому числі психологічних, на особливості взаємодії дітей.

Отже, в ході семінару-тренінгу основний час відводиться практичній роботі, відпрацюванню отриманих знань. Завдяки спеціально організованій роботі, весь час підтримується активне залучення учасників у процес розв'язання питань. Це досягається зміною активності учасників, використанням під час семінару-тренінгу відеоматеріалів, завдань за типом «мозкового штурму», аналізу теоретичного матеріалу тощо. Теоретичний матеріал подається «дозовано», малим обсягом, з логічним обґрунтуванням та підкріпленням практичними прикладами, що прискорює обробку і розуміння його положень. Різноманітність методів навчання і засобів надання інформації, закріплення матеріалу, що вивчається на кожному етапі, дозволяє учасникам тренінгу швидко запам'ятати зміст, відтворити і тренувати необхідні професійні якості та вміння для запобігання булінгу у освітньому процесі.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших досліджень. Сучасна школа, на відміну від інших державних структур, має достатню ресурсну базу для профілактики булінгу. По-перше, вона має професійну складову – компетентні і висококваліфіковані педагоги, психологи, соціальні й медичні працівники. По-друге, школа – це загальноосвітній заклад з певною нормативною організацією, соціальний інститут, на який покладено низку регуляторних функцій (організаційна, соціально-педагогічна, психологічна складові). Таким чином, школа виступає як ресурс і платформа для здійснення антибулінгових заходів, таких як: профілактика здорової поведінки та стосунків між всіма суб'єктами освітнього середовища, регламентація цих стосунків, всебічне вивчення проблематики та вироблення стратегій та алгоритмів супроводу булінг-ситуацій задля збереження психічного та фізичного здоров'я дітей (своєчасне виявлення, реагування, управління, підтримка, розв'язання проблеми, контроль, оцінювання ефективності стратегій).

Отже, рекомендованою мірою вбачається реалізація постійно діючого соціально-психологічного супроводу освітнього процесу в школі, невід'ємним компонентом якого буде регулярне проведення заходів щодо формування антибулінгової компетентності у молодих педагогічних працівників та підтримки практичних навичок профілактики булінгу у вчителів з досвідом (continuing professional development). Ці заходи можна реалізовувати через проведення відповідно до тематики психологічних лекторіїв, тренінгів, майстерень, заходів з підвищення кваліфікації, запуск постійно діючих супервізійних та інтервізійних груп, налагодження партнерської взаємодії з іншими соціальними інститутами (профільними кафедрами вишів, центрами соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді, медичними установами та органами правопорядку) та громадськими організаціями (психологічними центрами та гуртами, організаціями з соціально-психологічної підтримки).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Брочковська Ю.Б., Стельмах С.С. Булінг як соціально-психологічна проблема. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 2. С. 145-154. URL: http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/580/Brochkovska_Stelmakh_Bulling.pdf?sequence=1&isAllowed=y
2. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. Київ, 2016. 188 с. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/12327/1/Volnova_profilactika%20deviant.1%20chast.Teoriya.PDF
3. Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться? *Семья и школа*. 2006. № 11. С. 15-18. URL: <http://www.pseudology.org/kon/Zametki/ChtoTakoeBulling.htm>
4. Короленко Ц.П. Личностные расстройства. Санкт-Петербург: Питер, 2009. С. 313.
5. Кривцова С.В. Азбука буллинга. URL: <http://www.psychologia.edu.ru/azbuka-bullinga/start.html>
6. Кузнецова Л.Э., Шеденко Е.Н. Личностные особенности детей, подвергшихся школьному насилию. *Молодой ученый*. 2016. № 10. С. 1366-1368. URL: <https://moluch.ru/archive/114/29767/>
7. Лушпай Л.І. Булінг як соціально-педагогічна проблема та шляхи її вирішення (на прикладі досвіду середніх загальноосвітніх шкіл Великої Британії). Київ, 2010. С. 126-131. URL: <http://eprints.oa.edu.ua/761/1/buling.pdf>
8. Лэйн Д. А. Школьная травля (буллинг). С чего начать? URL: <http://www.supporter.ru/docs/1056635892/bulling.doc>
9. Макарова Ю.Л. Теоретические подходы к определению буллинга. *Научный форум: Педагогика и психология: сб. ст. по материалам X междунар. науч.-*

практ. конф. № 7(9). Москва: Изд. «МЦНО», 2017. С. 14-19.

10. Малкина-Пых И.Г. Экстремальные ситуации. Справочник практического психолога. Москва: Изд-во Эксмо, 2006. 614 с.

11. Мерцалова Т. Насилие в школе: что противопоставить жестокости и агрессии?

URL: http://ecsocman.hse.ru/data/125/615/1231/Nasilie_v_shkole_-_chto_protivopostavit_zhestokosti_i_agres...rtf

12. Мреква А. Друг и защитник для школьника. В Харькове появятся школьные полицейские. URL: <https://atn.ua/obshchestvo/drug-i-zashchitnik-dlya-shkolnika-v-harkove-royavyatsya-shkolnye-policeyskie>

13. Ожиёва Е.Н. Буллинг как разновидность насилия. Киев: Рута, 2001. 320 с.

14. Петросянц В.Р. Проблема буллинга в современной образовательной среде. *Вестник ТГПУ*. 2011. Вып. 6 (108). С 151-154. URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/problema-bullinga-v-sovremennoy-obrazovatelnoy-srede>

15. Підвищення кваліфікації педагогічних працівників. Частина III. Фаховий модуль. Психологія: навчальний посібник / за ред. Т.Л.Панченко. Біла Церква: КВНЗ КОР «Академія неперервної освіти», 2017. 138 с. URL: http://umo.edu.ua/images/content/koncorcium/repozitar_uvupo/navch_vydanya/Посібник_Панченко%20Т.%20Л.pdf

16. Руланн Э.Г. Как остановить травлю в школе. Психология моббинга. Москва: Генезис, 2012. 261 с.

17. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки*. 2015. № 1 (302). С. 169-173.

URL: <https://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/6578/1/35.pdf>

18. Mobbing Encyclopaedia. Mode access : <http://www.leymann.se>

19. Olweus D. Bullying at school. Blackwell Publ. 1993. 215 p. Mode access : <http://books.google.com.ua>

20. Safe to Learn: Embedding Anti-Bullying Work in Schools / Department for Children, Schools and Families guidance. 2008. URL: http://www.schools-out.org.uk/policy/docs/DCSF_Homophobic_Bullying/Summary_Safe_to_Learn.pdf

1. Brochkovs'ka Ju.B., Stel'mah S.S. Buling jak social'no-psihologichna problema. *Naukovij visnik L'vivs'kogo derzhavnogo universitetu vnutrishnih sprav*. 2011. № 2. S. 145-154. URL:

http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/580/Brochkovska_Stelmakh_Bulling.pdf?sequence=1&isAllowed=y

2. Vol'nova L. M. Profilaktika deviantnoi povedinki pidlitkiv: navch.-metod. posibnik do speckursu «Psihologija deviacij» dlja studentiv special'nosti «Social'na robota» u dvoch chastinah. Ch. 1. Teoretichna chastina. Kiiv, 2016. 188 s. URL:

http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/12327/1/Volnova_profilactika%20deviant.1%20chast.Teorija.PDF

3. Kon I. S. Chto takoe bulling i kak s nim borot'sja? Sem'ja i shkola. 2006. № 11. S. 15-18. URL: <http://www.pseudology.org/kon/Zametki/ChtoTakoeBulling.htm>

4. Korolenko C. P. Lichnostnye rassstrojstva. Sankt-Peterburg: Piter, 2009. S. 313.
5. Krivcova S. V. Azbuka bullinga. URL: <http://www.psychologia.edu.ru/azbuka-bullinga/start.html>
6. Kuznecova L. Je., Shedenko E. N. Lichnostnye osobennosti detej, podverghshijsja shkol'nomu nasiliju. Molodoj uchenyj. 2016. № 10. S. 1366-1368. URL: <https://moluch.ru/archive/114/29767/>
7. Lushpaj L. I. Buling jak social'no-pedagogichna problema ta shljahi її virishennja (na prikladi dosvidu serednih zagal'noosvitnih shkil Velikoi Britanii). Kiïv, 2010. S. 126–131. URL: <http://eprints.oa.edu.ua/761/1/buling.pdf>
8. Ljejn D. A. Shkol'naja travlja (bulling). S chego nachat'? URL: <http://www.supporter.ru/docs/1056635892/bulling.doc>
9. Makarova Ju. L. Teoreticheskie podhody k opredeleniju bullinga. Nauch-nyj forum: Pedagogika i psihologija: sb. st. po materialam X mezhdunar. nauch.-prakt. konf. № 7(9). Moskva: Izd. «MCNO», 2017. S. 14-19.
10. Malkina-Pyh I. G. Jekstremal'nye situacii. Spravochnik prakticheskogo psihologa. Moskva: Izd-vo Jeksmo, 2006. 614 s.
11. Mercialova T. Nasilie v shkole: chto protivopostavit' zhestokosti i agressii? URL: http://ecsocman.hse.ru/data/125/615/1231/Nasilie_v_shkole_-_chto_protivopostavit'_zhestokosti_i_agres....rtf
12. Mrekva A. Drug i zashhitnik dlja shkol'nika. V Har'kove pojavjatsja shkol'-nye policejskie. URL: <https://atn.ua/obshchestvo/drug-i-zashchitnik-dlya-shkolnika-v-harkove-povyvatsya-shkolnye-policeyskie>
13. Ozhijova E. N. Bulling kak raznovidnost' nasilija. Kiev: Ruta, 2001. 320 s.
14. Petrosjanc V. R. Problema bullinga v sovremennoj obrazovatel'noj srede. Vestnik TGPU. 2011. Vyp. 6 (108). S 151-154. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-bullinga-v-sovremennoj-obrazovatelnoj-srede>
15. Pidvishhennja kvalifikacii pedagogichnih pracivnikiv. Chastina III. Fahovij modul'. Psihologija : navchal'nij posibnik / za red. T.L.Panchenko. Bila Cerkva: KVNZ KOR «Akademija nepererвної osviti», 2017. 138 s. URL: http://umo.edu.ua/images/content/koncorcium/repositar_uvupo/navch_vydanya/Posibnik_Panchenko%20T.%20L.pdf
16. Rulann, Je. G. Kak ostanovit' travlju v shkole. Psihologija mobbinga. Moskva: Genezis, 2012. 261 s.
17. Sidoruk I. Buling jak aktual'na social'no-pedagogichna problema // Nauko-vij visnik Shidnoevropejs'kogo nacional'nogo universitetu imeni Lesi Ukraïнки. Pedagogichni nauki. 2015. № 1 (302). S. 169-173. URL: <https://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/6578/1/35.pdf>
18. Mobbing Encyclopaedia. Mode access : <http://www.leymann.se>
19. Olweus D. Bullying at school. Blackwell Publ. 1993. 215 p. Mode access: <http://books.google.com.ua>
20. Safe to Learn: Embedding Anti-Bullying Work in Schools / Department for Children, Schools and Families guidance. 2008. URL: http://www.schools-out.org.uk/policy/docs/DCSF_Homophobic_Bullying/Summary_Safe_to_Learn.pdf

Надійшла до редколегії 27.11.2017 р.